

ספר המכתם

ברכות • פסחים • ראש השנה

ספר המכתם

לרבינו דוד ב"ר לוי מנרבונה

מסכת ברכות

יוצא לאור מוגה ומתוקן
על פי כתב יד יחיד בעולם
עם הערות וצינוני מקורות
ומבוא מקיף

הוצאת אהבת שלום • יד שמואל פרנקו
עיה"ק ירושלים ת"ו
שנת תשע"ה לפ"ק

הוצאת "אהבת שלום" ירושלים

YAD SAMUEL FRANCO

מס' ספר 477 Book No.

עורך אחראי:

הרב יוסף הלל

עריכה:

הרב רן יוסף לב

כל הזכויות שמורות להוצאת "אהבת שלום" ירושלים

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליד, לתרגם, לאחסן במאגרי מידע, לסדר או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר - חלק כל שהוא מהחומר שבספר זה, ללא רשות מפורשת בכתב. הן על פי דין תורה והן על פי החוק הבינלאומי.

להשיג את הספר:

הוצאת "אהבת שלום"

רח' ר' לוי יצחק מברדיצ'וב 12, ת.ד. 5515 ירושלים 91054

טל': 02-5370970 פקס: 02-5370088

office@ahavatshalom.org.il

Printed in Israel

מסכת ברכות

מאמר דין

משנה שיהיה נכסין לאדם לטעמו וכן דהיינו שיהיה נכסין והפ
 שני אמרו דכין סומן לכד שיהיה נכסין וכן דהיינו שיהיה נכסין והפ
 וכן הכריע הרי"ף וכן דעת הרי"ף - והואיל וכן יש לשער איך שטע המטה
 סוכה המדינה לקרות בנכס קודם זמן זה הרי"ף - והואיל וכן שטע שמוכרן על
 הירוש' שאם הם פן למה קורין אותה בבית המדרש ומתקן כדי לעמוד להפלה מתקן
 דברי הרב - ויש חילוק ואם לא נאמר זה הירוש' על קריאה של מוכר לא משהו
 היה לקרא פרשת קט' סתם כל המלך כמו שאמר קורין עבדו אשרי על אותה קריאה
 אמרו על הנה לאמר לעמוד סתם מתקן דברי הרב כלו שיהיה להם זמן
 הערה על דרך האמור' סתם אחד את כצדק אחת סבך " ואמר שחזרו
 בקט' על זה כדי שכל מלכות אדם תהיה ויחזרו ויבטו אחד כן כל המלך
 לשם המעשה ועל המעשה הסתם לקרוא מוכר יום אמרו שהקט' חכמים נגד
 היה משום שיהיה עת לעשות לא הסתם תרבה אדם יספיקו כן המלך המעשה לעשות
 ויבטו אדם לזמנו יתקנו או יסבחו מלחמה זס לעת הכוכבים והבטלה המעשה
 למעלה וכן אמר אדם שיהיה לקרוא על פה אע"פ שדברים שכתב אי אדם
 דאז לאמין עלמה לא משום עת לעשות לא הסתם תרבה אדם יספיקו כן המלך המעשה לעשות
 מכל מקום סתם אחד שיהיה יחיד המעשה לעצמו מוכר לזמנו אחר וקרא
 כעונתו שיהיה סתם הכוכבים ויש שיהיה שמוס' זה חייבו לקרוא כה שיהיה
 סתם קריאה שטענה - וטעמא איך לא משו לסתם לעתה כשקורין הברכה
 מוכר יום כון שאמר שקד זמנה דאז ההלכה יקרא אמר' לקמן הקרא מוכר
 ואילך להפסיק בברכות וזוהי קדין לקרא קודם זמנה מעט " ויש דעה
 אם כן יקראו אותה סתם וכל פרשה " ויש דעה כן עת לעשות
 הקריאה מוכר יום כון שיהיה כון חכמים דרבי משה משה סתם היום
 הקריאה שיהיה משה קדש היום בעיר שיהיה ויש שאומרי' משה שטענה
 למכור וכו' ויש שאומ' שהיה מוכרן ויהיה כון כדיוק כל אדם ה'
 החכמים למיך עלהם כשהיה מוכרן שיהיה מוכרן שיהיה למיך כדאמרי'
 פגמים שיהיה כן קודם קט' פגמים וק' כל הקד' שיהיה ה' לכתב סתם לעת

אפי' לרטר נעידה פ' בעץ שאמרו נזילה עבירם לשמך וכו' במעשך יעל וכבוד לט
 שילכו שש ככך אחד פ' הארון לא עמד בבית עושה אדום כי חס עלה חרשים
 ואיך ידעווד כי כרכו אהיס ברכה מן בעבור הארון - פשו כירוש' אשיו מלחמה
 לשבעה וטמאה שבעה וחמרת ומתעבדת וילת לשבעה וטמאה שבעה וטמאה למען
 נבדס אחד כי לשלש חרשים הנער עבר וכן ילכו בשלש חרשים כל אחת שש

נעם

נעם לדות

לא שיהיו כל השל

כפגם אחת ולא מפרין

למנוח .. דמנחא ולמנוח

כלת מנח נעם ונעלמן שמש

ותן כן וחמנו מנחן מנחן שוכר אדום נס

כן ו' נבס אהס סכ' לעז עוכר

אדום - הסבאר מן הנה

כ' אהיה מלוקן כדך

ונבאר מנחמא

ומודע א

אמר

למר

לך לשל

מכפ שהקבר אין כו שלם ולא מלמח אה שילך בשלם וקוא ברכה לן עם נקם מנחל
 יקראו אס פגע רע כהלכם אדון כגון ש' למכרם ואכה רבוא א חסות בשלם
 שיהיה לו עד יום מותו ויעמוד ויקום לעדל בשלם - כס
 סלך פירקא כפד וסלך מוסכתא בעה

ביאלו ככלך ואש' כהך חמנח דיהב חילא לעבדך כד אמר

נפ

נפ

נפ

נפ

נפ

מסכת

ספר המכתם על מסכת ברכות
 תצלום קולופון הספר

דברי פתיחה

התהלה והשבח לחי העולמים, שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה, וזיכנו להתעסק בקדשי שמים, חיבורו של אחד מגדולי המפרשים והפוסקים, מחכמי נרבונה הקדמונים בזמן הרשב"א והרא"ה, ה"ה רבינו דוד ב"ר לוי זלה"ה, אשר שמו יקבנו בשם ספר המכתם, סובב הולך דרך כלל על דברי הרי"ף, בכמה מסכתות מסדר זרעים ומועד: ברכות, פסחים, ראש השנה, סוכה, ביצה, תענית, מגילה ומועד קטן.

והנה כבר נודע מפיהם ומפי כתבם של גדולי הפוסקים ראשונים ואחרונים, רוב סמכותו של ספר המכתם בביאור הסוגיות עד מסקנת ההלכה למעשה, באשר הביאו דבריו במקומות רבים בחיבוריהם, פעמים בהזכרת שמו ורובם ללא הזכרת שמו, מכללם הרב המאירי בחיבוריו, ורבי אהרן הכהן מלונגיל בספרו ארחות חיים, ובס' הכלבו, עד אחרון מרן ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף, וממנו נקבעו מהלכותיו ופסיקותיו לדורות בספרי הפוסקים האחרונים.

ואלו דברי ג"ע החיד"א ז"ל בספרו שם הגדולים, אודות הספר ומחברו: "מכתם, ספר זה הוזכר בדברי הראשונים, וחיברו רבינו דוד בר לוי, כמ"ש הרב ארחות חיים דף י"ז ע"ב. וממ"ש בשמו מהר"ש בן הרשב"ץ בתשובותיו סי' תרי"ט דחכמי פרובינציא באו מחדש לא"י וכו', ניכר דהיה קדמון, כי בלשון הזה כתב הרז"ה במאור פ"ק דביצה. ומרן בב"י אר"ח סי' רע"א כתב וכן כתב המכתם פ' ערבי פסחים".

אכן, הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל, וכזאת היה גם גורלו של ספר יקר וחשוב זה אשר הודות לאופן פירסומו וגילוייו עד כה שנדפס פסקי פסקי, בתקופות מחולפות ובמקומות שונים, עפ"י כתבי יד חסרים ורטושים, לא זכה לקנות את מקומו הראוי לו על שולחן מלכים, מאן מלכי רבנן, ולהיות שמעתיה מבררן בבי מדרשא, כדקא יאות לספר רב ערך שכזה.

ולזה אמרנו לחליף חושים ולכנס את כתבי היד של ספר המכתם כולם ולברר עניינם וטיב נוסחתם להעתיקם ולסדרם ולהעלותם על מזבח הדפוס כלולים בהוד והדר, ערוכים ומוגהים, בדקדוק ודיוק נמרץ. ואכן יגענו ומצאנו ברכה מרובה במלאכתנו, מלאכת שמים כי ע"י כך נוספו במהדורתנו המתוקנת קטעים שלמים שנשמטו מן המהדורות הקודמות, עד אשר נכון הדבר להאמר כי פנים חדשות באו לכאן, להאיר עיני החכמים והלומדים, תורה מפוארה בכלי מפואר.

עוד נוסף במהדורתנו הגהות והערות, בהן צוינו מקורותיו השונים של המחבר, תוך דגש מיוחד על חידושי והשלכותיהם לדינא, מלבד הציונים להרבה ספרי הראשונים והאחרונים הדנים בענין, לקרב התועלת אל המעיינים, מעשה ידיו להתפאר

של הרה"ג רן יוסף לב שליט"א, מעי"ת רכסים, אשר זכה לברר מקחו של צדיק ולעטר ולפאר דבריו כראוי.

ועל של עתה באתי בתפלה ותחינה לפני שוכן מעונים, כי זכות מצות הדפסת ספר קדוש זה יעמוד להצלחת ולרפואת המשפחה הדגולה שתרמו להוצאות הדפוס בעין יפה. יה"ר שזכות המחבר וזכות תורתו תגן בעדם אלף המגן, להתברך במכלול הברכות וההצלחות ברוחניות ובגשמיות, ויזכו לשנות חיים דשנים ורעננים בבריאות איתנה ונהורא מעליא, וימלא ה' כל משאלות לבם לטובה, אמן כן יהי רצון.

הכותב וחותם לכבוד התורה ולומדיה בקדושה

הצעיר יעקב משה הלל יצ"ו

מבוא

רבי דוד בן לוי וספרו 'המכתם'

פנחס רוט

רבי דוד בן לוי, מחבר ספר המכתם, שימש כרב ודיין בעיר נרבונה אשר בחבל לנגדוק בדרום צרפת. על תושביה של נרבונה נמנו כמה מגדולי הדורות, מחברי ספרים ויוצרים. תקופת ימי שני חייו של ר' דוד היתה בתחילת האלף השישי (המחצית השנייה של המאה הי"ג), וחי לפחות עד לשנת ה'ס"ה (1305)¹.

שתי תשובות של ר' דוד נדפסו בקובץ 'תשובות חכמי פרובינציה' (אבן העזר, סימן ט, טז)². מהם ניכר מעמדו של ר' דוד בתור דיין חשוב בעיר נרבונה, לצידו של הדיין ר' מרדכי קמחי. ניתן לעמוד מפסקים אלו על חשיבותו הגדולה של ר' דוד בן לוי לא רק כפרשן תלמודי אלא גם כדיין ופוסק הלכה.

קטע נוסף המיוחס לר' דוד בעל המכתם נדפס ב'תשובות חכמי פרובינציה' (חושן משפט סימן נב, עמ' 434-435) מתוך כתב יד פריס, הספריה הלאומית 1391, כתב יד המכיל חומר הלכתי חשוב מדרום צרפת. ייתכן שקטע זה איננו תשובה אלא פיסקה מתוך ספר המכתם לראש השנה, שלא הגיע לידינו בשלימותו.

רבו, ר' שמואל בן שלמה שקלי

בספר המכתם, מוזכר חכם אחד בלבד בתור רבו של המחבר - ר' שמואל בן שלמה³.

1. את זמנו ניתן לקבוע על סמך השתתפותו בשני דיונים הלכתיים, שנתפרסמו בקובץ 'תשובות חכמי פרובינציה' (אה"ע סי' ט, טז). המקרה הראשון התרחש לפני שנת 1280, והמקרה השני בשנת 1295 בערך. מדד נוסף לקביעת זמנו של בעל ספר המכתם הוא חיי רבו של המחבר, ר' שמואל שקיל. ונראה שניתן לזהותו עם אדם בשם זה המופיע בתעודות לועזיות. תעודות אלה מעידות על פעילות של ר' שמואל שקיל עד שנת 1305. בספר המכתם, ר' דוד בן לוי מזכיר את רבו ר' שמואל בברכת המתים (פסחים, עמ' קמט: 'רבנו החכם הגדול ר' שמואל בר שלמה זכרו לחיי העולם הבא'; תענית, [גנזי ראשונים - ראש השנה ותענית, מהד' הרב משה הרשור, ירושלים תשכ"ג, עמ' רנה]: 'רבינו החכם הגדול ר' שמואל בר' שלמה זלה"ה'), ומכאן שר' דוד עצמו היה בין החיים לפחות עד לשנת ה'ס"ה (1305).

2. התשובות נדפסו עוד קודם לכן בסוף ספר המכתם על מסכתות פסחים סוכה ומועד קטן, מהד' הרב מ"י בלוי, ניו יורק תשי"ט, עמ' רלט-רנט.

3. המכתם סוכה (ספר המכתם, מהד' הרב אברהם סופר, ירושלים תשי"ט, עמ' 60): 'החכם הגדול מוריננו ורבי ר' שמואל בר' שלמה זצ"ל; פסחים, עמ' לא: 'החכם הגדול מורי ורבי רבי

המחבר עצמו אינו מזכיר שם משפחה של רבו, אבל בכתב יד ניו יורק של ספר המכתם (ראה להלן) הסופר הוסיף: 'כל זה נמצא בהגהות של רבי זל"ה שם הרב ר' שמואל שקל ז"ל'. גם במובאות מתוך הספר המכתם המופיעות בספר ארחות חיים, רבו מופיע בשם ר' שמואל שקלי.⁴

ספר המכתם

ספרו של בעל המכתם הוא פירוש על הלכות הרי"ף. קדמוהו לפחות שלושה פרשני הרי"ף שחיו באותו איזור – ר' משולם בן משה בעל ספר ההשלמה, ר' מאיר בן שמעון המעילי בעל ספר המאורות, ור' יצחק בן אברהם מקרקשונה, תלמיד הרמב"ן. ר' משולם וספרו ההשלמה מוזכרים יותר ממאה פעמים בספר המכתם. ר' אברהם בן דוד, גדול חכמי דרום צרפת, מוזכר יותר ממאתיים פעמים, ובעל ריבו, ר' זרחיה הלוי בעל המאור, מוזכר כמעט מאה פעמים. חכמים אחרים בני האזור המוזכרים בספר המכתם הם ר' יצחק בן אבא מארי בעל העיטור, ור' שמואל שקלי, רבו של המחבר, ולעתים נדירות מופיעים גם שמותיהם של חכמים נוספים – ר' יהונתן הכהן מלוניל, ר' גרשום בן שלמה בעל השלמן, ר' קלונימוס הנשיא, ר' שלמיה מלוניל ור' יעקב בן אנטולי בעל מלמד התלמידים. חכם אחד, המכונה אצלו ר' משה, או הר"מ, טרם זוהה.⁵

תפוצה

חיבוריו של ר' דוד בן לוי עשו רושם כבר בזמנו. ר' מנחם המאירי הזכיר מדבריו בחיבורו 'מגן אבות',⁶ ור' אהרן הכהן עשה שימוש רב בספר המכתם בחיבוריו, ספר כלבו וספר ארחות חיים. ספר המכתם מופיע בשתי רשימות ספרים, אחת מגירונה משנת ה'קמ"ט (1389), והשנייה מפרובאנס במאה ה-16.⁷ הוא מוזכר גם בפירוש פרובנצלי להלכות הרי"ף.⁸

שמואל בר שלמה זצ"ל; שם, עמ' קמט: 'זוה הטעם קבלנו מפי רבנו החכם הגדול ר' שמואל בר שלמה זכרו לחיי העולם הבא'.

4 ארחות חיים, פירנצה תק"י, הלכות ברכת המזון, סימן מד: 'וה"ד דוד בר לוי כתב בשם ה"ר שמואל שקלי ז"ל...' (המכתם ברכות, עמ' קו: 'ולכך היה אומר רבינו ז"ל'); ארחות חיים: עניני שבת, מהד' הרב שלום י' קליין והרב יהודה קליין, מרכז שפירא תשנ"ו, עמ' 136 (וראה הערת שלמה בובר, מבוא לספר המכתם, מהד' מנשה גרוסברג, למברג תרס"ד, עמ' vii).

5 המכתם ביצה, מהד' הרב סופר, עמ' 244 ('וכתב הר"מ'); פסחים, עמ' מא (וראה שם, הערה 81).

6 'ואף הרב בעל המכתם כתב' – המאירי, מגן אבות, עניין ו. הדברים נמצאים לפנינו: המכתם ביצה, מהד' הרב סופר, עמ' 182.

7 הרשימה מגירונה כוללת לכאורה שני עותקים של המכתם: Item I alter libre de pergamin `apelat Mihactham... Item I alter libre de paper apelat Mixtam de Thahanic`

הספר היה מוכר גם לרשב"ץ דוראן ולבנו ר' שלמה, יוצאי מיורקה שהגיעו לצפון אפריקה⁹. גולי ספרד אשר הכירו את ספר המכתם כוללים את ר' אברהם בקראט, שציטט מתוכו בפירושו לפירוש רש"י, ספר הזכרון¹⁰, ור' שלמה סיריליו, המביא מדבריו בפירושו לירושלמי כלאים¹¹. ר' משה אלאשקר ראה את הספר במצרים במאה ה-16¹², וגם רבי בצלאל אשכנזי, בעל השיטה מקובצת, הכיר את ספר המכתם¹³.

ספר המכתם הגיע גם לאיטליה, לידי של חכם אחד לפחות. ר' נתנאל טרבוט העתיק קטעים מספר המכתם, תחת הכותרת 'תוספות ספרדיות', לתוך כתב היד הגדול של ספר המדרכי שהכין¹⁴. גם בן זמנו, מהרי"ק, העתיק מספר פעמים מתוך 'תוספות

- ראו 2 Tamid, `Inventari dels llibres d'Abraham Samuel de Peralada (1389)', p. 246 (1998-1999). הרשימה הפרובנסלית כתובה עברית: 'ספר המכתם מקלף ביאור טוב ברכות מגילה פסח ראשון חגיגה'. היא פורסמה פעמיים: A. Neubauer, `Documents inédits: XIV. David Kokhavi', *REJ* 9 (1884), p. 217; J. P. Rothschild, `Quelques listes de livres hébreux dans de manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris', *Revue d'Histoire des Textes* 17 (1987), pp. 325.

8 כתב יד פריס, הספריה הלאומית 357, דף 10א: 'וכתב הרב בעל המכתם ז"ל בפרק במה מדליקין'. מובאות מספר המכתם למסכת פסחים נמצאות גם בכתב יד פראג, המוזיאון היהודי 103, דף 84, שהוא ליקוט מפרובאנס.

9 ר' שמעון בן צמח דוראן, שו"ת תשב"ץ, ב, סימן רסג (מתוך המכתם למסכת חולין; הספר מוזכר בתשובה אחרת של ר' שמעון, אך רק מן הזכרון – תשב"ץ א, קיא); ר' שלמה בן שמעון, שו"ת רשב"ש, סימן תריט (המכתם, ביצה, מהד' הרב סופר, עמ' 178; ראה שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מכתם).

10 ספר הזכרון, מהד' משה פיליפ, פתח תקוה תשמ"ה, עמ' רלט: 'וכן כתב בעל המכתם זכרוננו לברכה בפרק לולב וערבה' (המכתם, סוכה, מהד' הרב סופר, עמ' 110). ר' אברהם חי במלאגה (דרום ספרד) לפני 1492 ולאחר מכן גלה לתלמסאן, ומשם לתוניס.

11 'וכן העיד הר' דוד בר לוי שכן כתב הרמב"ם ז"ל, ואמר שכן הוא בתוספתא ובירושלמי (מסכת כלאים מן תלמוד ירושלמי, מהד' פסח שפירא ויעקב חנניה פריימן, ירושלים תשי"ב, דף לט ע"ב).

12 ראה עליו: יעקב שמואל שפיגל, 'גאון יעקב לר' משה אלשקר על טור אורח חיים', צפונות א, ד (תשמ"ט), עמ' כד-כה. הוא הזכיר את ספר המכתם פעמיים בתשובותיו. בסימן קז, שנכתב לבנו, הוא כתב 'כל זה כתבתי בגאון יעקב שחברתי ואחר כמה שנים בא לידי במצרים ספר המכתם ומצאתי כתוב שם כדברי...'. מדובר כאן כנראה בציטוט מספר המכתם למסכת שבת, שלא הגיע לידינו. בסימן לה הוא כתב 'וכן שמעתי שכתב בעל המכתם' (לכאורה הכוונה לפירושו למסכת ברכות אך לא מצאתי את הדברים שם). בשני המקרים ברור שהספר לא היה בידיו באופן קבוע.

13 ר' בצלאל אשכנזי - על פי מובאה של החיד"א, פתח עינים, פסחים דף קט ע"ב, ירושלים תשי"ט, עמ' קיב: 'ואחר זמן רב ראיתי לקוטי רב בצלאל כ"י לפסחים וכתוב שם ענין ד' גאולות... בשם בעל המכתם תוספת להרי"ף שהוא רב קדמון' (הדברים נמצאים במכתם פסחים, עמ' קח).

14 כתב יד ורצ'לי, דף 271ג, 273ג, 280א, 385א. שני הקטעים הראשונים הועתקו מתוך כתב

ספרדיות' שהן כנראה ספר המכתם, ובהזדמנות אחת הוא סיפר שאת הספר הוא ראה אצל ר' נתנאל¹⁵. גם ר' יהושע בועז, בעל שלטי הגבורים, ציטט מתוך ספר המכתם, לפחות פעם אחת אך מבלי לציין את המקור¹⁶.

כתבי היד של ספר המכתם

ספר המכתם השתמר במספר כתבי יד:

1. כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab 528. כתב יד זה שימש יסוד למהדורת ספר המכתם שהוציא הרב אברהם סופר. הוא כתוב על קלף, בקונטרסים של ארבעה גליונות, בכתיבה ספרדית בינונית מן המאה הי"ד. כתב היד מכיל את המסכתות סוכה, ביצה, מועד קטן.

שלוש הערות הנמצאות לאורך כתב היד חתומות 'אמ"ה'. השתיים הראשונות נמצאות בתוך רצף הטקסט, אך הן חסרות בכתבי יד מקבילים¹⁷. השלישית כתובה בשולי הגליון בכתב ידו של הסופר, והיא מכילה את המשפט: 'כל זה נמצא בהגהות של רבי זלה"ה שם הרב ר' שמואל שקל ז"ל'¹⁸. יש להבין, כנראה, שר' דוד בן לוי, רבו של הסופר, הוסיף הגהה לספרו בשם רבו, ר' שמואל שקל. הסופר מצא הגהה זו ושילב אותה במקומה. תוספת זו נמצאת גם בכתב יד לונדון 19778, אך שם היא משולבת בתוך גוף הטקסט.

האפשרות שסופר כתב היד היה תלמידו של ר' דוד בן לוי, או לפחות מקורב אליו, מתחזקת לאור תיקון אחד בכתב היד, בדף 70ב: 'אך הרב בעל השלמה ז"ל פקפק בזה איך נניח תלמוד ערוך שלנו מפני הירושלמי. >וכבודו מונח במקומו דסברא מעליא המין הדומה שראיתי וחזרו ב"ה להורות כב"ש'. < ויש מביאין ראייה לאיסור...'¹⁹.

היד בספר מרדכי השלם, ראש השנה, ירושלים תשמ"ט, עמ' קעג-קעד, קעז. כתב היד מכיל קולופון משנת 1457. קטעים רבים נוספים בכתב יד ורצ'לי מכונים 'תוספות ספרדיות' אך הם אינם מספר המכתם. ראה ר' אברהם שושנה, 'תוספות ספרדיות – ליקוטי הרמ"ה על מסכת ברכות', מוריה יג, א-ב (תשמ"ד), עמ' ה-כו.

15 שו"ת מהרי"ק, שורש נ: 'עוד כתבו החדושים ספרדים מנדרים אשר לא"ג מהר"ר נתנאל יצ"ו'. ציטוט ודאי מתוך ספר המכתם (מועד קטן, מהד' סופר, עמ' 305) נמצא בשורש קנב. מובאות אפשריות מתוך חלקים שאינם לפנינו נמצאים בשורשים נב ועב (נדדים, כתובות).

16 שלטי הגבורים, מגילה, דף ב ע"ב, אות ב.

17 דף 3א, מהד' הרב סופר, עמ' 7; דף 35ב, (עמ' 12). שני כתבי היד המקבילים הם לונדון 19778 ומוסקבה 185.

18 דף 19א, מהד' הרב סופר עמ' 46-47 (התוספת היא החל מד"ה 'אברומה' ועד 'אמ"ה').

19 מהד' הרב סופר, עמ' 185. הרב סופר לא העתיק את המלים שסומנו למחיקה, והן אינן נמצאות בכתב יד לונדון, דף 344. ייתכן שהמשפט המחקק עמד לפני המאירי: 'וגדולי הדורות פסקו לאיסור בפרק גיד הנשה וממה שבית הלל אסרוה ולא חששו לדברי תלמוד המערב,

ברור שהמשפט המחוק לא נכתב בטעות סופר, ולכן מחיקתו היא מעשה של עריכה ולא של תיקון. ההסבר ההגיוני ביותר הוא שהמחבר עצמו הוא שחזר ומחק את דבריו. לאור זאת, ניתן להציע שסופר כתב היד היה תלמידו של ר' דוד, מחבר הספר, והוא ערך את החיבור בהתאם להנחיות שקיבל מפי המחבר עצמו. כאמור, זמנו המשותף של כתב היד מצביע על כך שהוא נעתק סמוך לזמנו של ר' דוד בן לוי. הסופר המשיך בעבודתו גם לאחר פטירת המחבר, ולכן באחד מתיקוניו הזכיר את רבו בברכת המתים. משמעות הדברים היא שכתב יד זה מכיל נוסח מבוקר ומוסמך של החיבור, שנעשה בפיקוחו של ר' דוד עצמו.

2. כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Add. 19778. לפי הקולופון בסופו²⁰, כתב היד הועתק בשנת 1476 בידי ר' משה בן מסעוד בן יעקב בן חרדא²¹ עבור ר' חיים הכהן שולאל. כתב יד לונדון מכיל את המסכתות סוכה, ביצה, מועד קטן, מגילה, פסחים. הוא מכיל גם שני נספחים לספר העיקרי – לאחר מסכת סוכה מופיע פירושו של ר' מאיר המעילי להושענות, ולאחר מסכת פסחים (דף א150-א151) הועתק קטע מתוך פירוש הרא"ה למסכת פסחים²². ר' מנשה גרוסברג הכין את מהדורת ספר המכתם למסכת מגילה על פי כתב יד זה, והוא שימש גם את ר' אברהם סופר במהדורתו. הבדלים סגנוניים מבדילים בין כתב יד זה לבין כתב יד ניו יורק בפרק הראשון של מסכת סוכה, אבל אחר כך הפער ביניהם מצטמצם למימדים הרגילים בין כתבי יד מקבילים.

3. כתב יד מונטיפיורי 71. כתב היד מכיל קולופון של הסופר:

'כתבתיו לעצמי אני הצעיר משה בר שם טוב בן חביב. והאל אשר עזרני לכתבו יהי בעזרי לקרות בו ובספרים אחרים... פה שאטיבה שנת אמר שומר אתא בקר (1481)' (דף א56).

שאטיבה נמצאת בולנסיה שבספרד, והסופר, שהעתיק את הספר לעצמו, הוא ככל הנראה ר' משה אבן חביב, חכם ומחבר, שהיגר מפורטוגל לדרום איטליה לפני גירוש ספרד²³. הסופר כתב בכתובה ספרדית רהוטה, והוסיף הערות בגליון – חלקם העתקות

ואף אני מסתפק בהם... אלא שרוב מפרשים סוברים שלמשנה אחרונה חזרו בית הלל להורות כבית שמאי (בית הבחירה על מסכת ביצה, דף ג ע"ב, מהד' יצחק ש' לנגה וקלמן שלזינגר, ירושלים תשט"ז, עמ' 20).

20 הקולופון הועתק בסוף מהדורת סופר, עמ' 460.

21 הרב סופר קרא 'חרכאת'.

22 הרב סופר שילב את הדברים בתוך ספר המכתם למסכת פסחים (ראה מהדורתו, עמ' 370, הערה כ) אך הרב בלוי הכיר בכך שמדובר בחידושי הרא"ה (מהדורתו, עמ' קה, הערה 212). הם אף נדפסו על שמו בספר תמים דעים, סימן קפו. ראה גם הרב יוסף הלל (מהדיר), חידושי הרא"ה, מסכת סוכה, ירושלים תשס"א, עמ' 17.

23 הרב מ"י בלוי זיהה אותו בתור מחבר הספרים דרכי נועם ומפרא לשון, ונציה ש"ו, ופירוש

מתוך פירוש ר' יהונתן הכהן למסכת, וחידושים מפרי עטו שלו עצמו²⁴. כתב היד שייך היה בעבר לחכם שז"ח הלבדשטם, אשר העיד שהיה שייך לפני כן לר' משה ישראל חזן²⁵. רנ"ר רבינוביץ ראה את כתב היד (כנראה בביתו של הלבדשטם) ותיאר את העמוד הראשון בספרו 'דקדוקי סופרים'²⁶. כתב היד נושא את הכותרת 'פ"י פסחים לבעל המכתם לר"ף', ומכיל את ספר המכתם לפסחים ומגילה.

4. כתב יד מוסקבה גינצבורג 185. הוא נעתק בכתיבה ספרדית בינונית מן המאה הטי"ו בערך ומכיל את המסכתות ראש השנה, סוכה, ברכות, תענית, ואת חידושי הרא"ה למסכת סוכה. בעבר, כתב היד היה שייך לר' חזקיה די סילוה, בעל ה'פרי חדש'²⁷.

בנוסף לארבעה כתבי יד אלו, זוהו ארבעה קטעי גניזה של ספר המכתם:

1. פריס כ"ח III B 11. שני דפי נייר רצופים בכתיבה ספרדית בינונית מהמאה ה"ד-ט"ו, המכילים את הפירוש לסוכה לב ע"ב – לד ע"ב (מהד' סופר, עמ' 77-73). אינו שונה באופן ניכר מן הטקסט הנדפס.

2. קיימברידג' T-S F 3.52. שני דפי קלף רצופים בכתיבה ספרדית בינונית, לסוף מסכת מגילה (מהד' גרוסברג, עמ' 20-22), עם הסיימת 'תם תהלה לאל בורא עולם מסכת מגלה'. אינו שונה באופן ניכר מן הטקסט.

3. קיימברידג' T-S F 14.47. שני דפי נייר בלתי רצופים בכתיבה ספרדית בינונית, מתוך מסכת ברכות (מהד' הרשור, עמ' מט-נא, נד-נה). בקטע זה שינויים רבים לעומת הנדפס, כלומר לעומת כתב יד מוסקבה. השינויים הם של חסר

לספר בחינת עולם של ידיעה הפניני, פיררה ש"ב. לפי דברי ההקדמה לספריו, ר' משה אבן חביב היה יליד ליסבון (אשכנז). בעת כתיבת הספר 'דרכי נועם', בשנת ר"ם (1486) הוא ישב בבוטונטו שבדרום איטליה, ואת הפירוש ל'בחינת עולם' הוא כתב באוטרנטו הסמוכה. אם כך, ייתכן שהוא עבר בשאיבה בדרכו מפורטוגל לאיטליה. ראה עליו בנימין ריצ'לר, 'ידיעות בכתיב יד לתולדות הדפוס העברי', אשה חכמת לב – מנחת זיכרון לד"ר שרה פרנקל, ירושלים תשע"א, עמ' 54-55.

24. הגליונות נמצאים רק בפרקים א-ב של פסחים. בסוף הערה אחת הסופר חתם את שמו, 'משה' (דף 8ב), ובמקומות שונים כתב את דבריו תחת הכותרת 'חדוש' (דף 1א, 4א, 5א). במקום אחד הזכיר את סבו, ר' מאיר הלוי (דף 12ב, לעמ' 388: '... אבל תבשילא לא מיתסר כלל וה"ה קערות וכוסות וצלוחיות לכתחלה הוא דאסיר אבל למיסר ההוא מאכל דרמי בגויהו לא מיתסר. כן כתב זקני ומרי הרב רבי מאיר הלוי נר"ו').

25. לפי הערה של שזח"ה בראש כתב היד.

26. ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים – פסחים, מינכן תרל"ד, לפסחים דף ב ע"ב, אות כ: 'וכתב בפי' הלכות הרי"ף לבעל המכתם כ"י בראש המס' וז"ל... ובגליון שם כתוב ור"י ז"ל... וכתוב ע"י בכתיבה מאוחרת ורש"י כתב...'. כל זה נמצא בכתב היד, דף 1א.

27. דף 40א: 'זה הספר שלי .. חזקיה די סילוה'.

ויתר²⁸, ולעיתים, של דברים מקבילים אך שונים²⁹. קשה להכריע על יסוד נתונים מצומצמים אלה מהו הסבר התופעה – האם מדובר בעיבוד חוזר של המחבר, או בשינויים שביצע סופר מאוחר, או שמא שתי הגרסאות משקפות מסירות שונות בידי תלמידים ששמעו את הדברים מרבים?

4. פרובידנס, אוסף הרב אליעזר גיבר. ארבעה דפי קלף רצופים בכתיבה ספרדית, מתוך ספר המכתם למסכת סוכה (במקביל למהד' הרב סופר, עמ' 35–43).

מהדורות קודמות של ספר המכתם

ספר המכתם הופיע בדפוס טיפין טיפין.

א. הופעתו הראשונה בדפוס הייתה על שם 'ר' טודרוס הלוי, בתוך ספר סם חיים, קובץ של חידושי הראשונים שנדפס בידי ר' אברהם בן אלעזר הלוי בליוורנו, תקס"א. במסגרת זו הופיעו קטעים אחדים על מסכת מגילה ומסכת יומא³⁰. כל הקטעים למסכת מגילה נמצאים כצורתם בספר המכתם למסכת זו, אבל לא ניתן לזהות את כתב היד ממנו הם נלקטו³¹. בנוגע למסכת יומא, אין בידינו שריד אחר מספר המכתם, ולכן אין דרך לקבוע האם הליקוטים למסכת זו גם הם ממנו³².

28 חסר: ציטוט ארוך מדברי ר' יהונתן (עמ' נ-נא); 'ונראה לי...' (עמ' נד). יתר: שתי מובאות מתלמוד ירושלמי – 'ומפרש בירושלמי הדא דאמא (?) בצבור אבל [בין] תחנונים הם (ירושלמי ברכות פ"ה, עמ' 47) ודכוותיה אמן אמן שמע שמע' (עמ' נד, לפני ד"ה ראשונה יסרב); 'שכחתי למעלה – ירושלמי. העושק בצרכי צבור כעוסק בדברי תורה... ירושל...' (עמ' נה, סוף פרק אין עומדין).

29 'אבל כי אמ' פסוקא פסוקא וכופלא משמע...' (עמ' נד: אבל אם אמר כל הפסוק וכופלו משמע...); 'אך יש להן סדר שכולן נתנו טעם במגלה למה תקנו זו אחר זו וזו אחר זו ולפיכך צריך לאמרו כלן על הסדר וכשיועד באיזו טעה חוזר לאותה ברכה וגומר ממנה ואילך' (עמ' נד, סוף ד"ה הלכתא דמי שטעה, במקום הדברים המתחילים 'אתה חונן אבל צריך...').

30 ראה על כך: הרב רן יוסף לב, 'בעניין ייחוסם של הליקוטים שבספר סם חיים לרבינו דוד ב"ר לוי מנרבונה', מקבציאל לב (תשס"ז), עמ' תרכט-תרל.

31 הליקוטים נמצאים בעמודים הבאים במהד' גרוסברג: עמ' 4, 5–6, 7, 11, 12, 12–13, 13, 16, 17, 18. הנוסח ב'ליקוטי ר' טודרוס' לוקה בהשמטות רבות. יש להעיר על חילוף נוסח אחד: בספר המכתם, מהד' גרוסברג, עמ' 4, כתוב: 'זהב"ה ז"ל כתב דמסתברא דכי היכי דנשים מזמנות לעצמן ואינן מצטרפות עם האנשים הכי נמי אין מצטרפות לעשרה'. גרוסברג העיר (הערה ה) שהכוונה לבעל ההשלמה, וכך כתוב במפורש בכתב יד מונטיפיורי. אבל בליקוטים כתוב 'בעל המאור כתב'. הדברים אינם נמצאים לפנינו בבעל המאור או בספר ההשלמה, אלא בספר העיטור (הלכות מגילה, דף קי ע"א). מסתבר שבעל הליקוטים טעה בהבנת הקיצור ב"ה, כפי שעשה גם ר' משה בן שם טוב, המעתיק של כ"י מונטיפיורי.

32 הועתק מתוך הדפוס בכתב יד מוסקבה גינצבורג 700 (הועתק בידי ר' יהודה טולידאנו, בשנת תקנ"ה), דף 94א-94ב: 'ליקוטי מס' יומא לרבינו טודרוס הלוי ז"ל אביו של המאירי זל"ה'.

ב. ר' מנשה גרוסברג הדפיס את ספר המכתם למסכת מגילה (למברג תרס"ד) על פי כתב יד לונדון 19778.

ג. הרב משה יהודה בלוי הוציא לאור את ספר המכתם למסכתות פסחים, סוכה ומועד קטן (ניו יורק תשי"ט)³³. הוא הסתמך על כתב יד לונדון 19778 ומונטיפיורי 71, והוסיף למהדורתו את תשובות בעל המכתם מתוך כתב יד אוקספורד 2550 ('תשובות חכמי פרובינציה').

ד. באותה שנה (ירושלים תשי"ט) ר' אברהם סופר הוציא מהדורה של ספר המכתם למסכתות סוכה, ביצה, מועד קטן ופסחים על פי כתב יד ניו יורק Rab 528 וכתב יד לונדון 19778.

ה. סמוך לאחר מכן, כמה דפים מספר המכתם למסכת פסחים (עד דף ז ע"ב) נדפסו בתוך 'גמרא שלמה' על פי כתב יד לונדון 19778³⁴.

ו. מסכתות ראש השנה ותענית יצאו לאור במסגרת הסדרה 'גנזי ראשונים', ירושלים תשכ"ג, ומסכת ברכות נדפסה באותה מסגרת בשנת תשכ"ז. פרסומים אלה נעשו על פי כתב יד מוסקבה.

ז. הרב מ"י בלוי הוציא לאור את המכתם למסכת מגילה על פי מהדורת גרוסברג³⁵.

היקף החיבור

ספר המכתם קיים בכתבי יד על המסכתות הבאות: ברכות, פסחים, תענית, מגילה, סוכה, מועד קטן וביצה. מסכת ראש השנה השתמרה בכתב יד בודד הלקוי בראשו, והוא מתחיל בפרק שלישי בלבד. ממקורות אחרים ניתן לשחזר חלק מן החסרון³⁶. מתוך מובאות בספר ארחות חיים למדנו שספר המכתם הקיף את מסכת חולין³⁷, וכנראה גם את מסכת שבת³⁸. המהרי"ק, אשר הכיר את ספר המכתם בשם 'תוספות

33 מהדורה שנייה בשנת תשכ"ב.

34 הרב ברוך נאה, גמרא שלמה מסכת פסחים, ירושלים תש"ך.

35 בתוך: פסקי אור זרוע, מהד' ר' משה יהודה בלוי, ניו יורק תשנ"ז, עמ' תעא-תפט. וראה שם, עמ' 11.

36 תשובות חכמי פרובינציה, חושן משפט, סימן נב; מרדכי השלם למסכת ראש השנה, ירושלים תשמ"ט, עמ' קעג-קעד.

37 ארחות חיים ב, עמ' 285: 'וכתב ה"ר דוד ב"ר לוי פרק גיד הנשה'; מובאות נוספות שלא כתוב עליהן במפורש שהן מתוך הפירוש לחולין נרשמו בידי בובר בהקדמתו למהד' גרוסברג, עמ' viii-x. מובאה נוספת נמצאת אצל התשב"ץ – ראה לעיל.

38 ראה האזכורים הרבים של ר' דוד בן לוי – ארחות חיים – עניני שבת, מהד' קליין, עמ' סו. ייתכן שגם המובאה מדברי ר' דוד בפירוש ר' שלמה סיריליו לכלאים (לעיל) לקוחה מספר המכתם למסכת שבת.

ספרדיות', ציטט ממנו, כנראה, למסכתות כתובות ונדרים, אך לא מצאנו רמזים אודות ספר המכתם למסכתות אלו במקורות אחרים.³⁹

לדרכו של ספר המכתם במסכתות ברכות, פסחים וראש השנה

ספר המכתם נכתב כפירוש להלכות הרי"ף, ודבר זה ניכר הן מסדר הרצאת הדברים והן מהפירוש למימרות שאינן מופיעות בתלמוד הבבלי במסכת אותה הוא מפרש, אבל הובאו בספרו של הרי"ף. תחילה, ר' דוד בעל המכתם פירש באופן מילולי את הקטע שלפניו. הוא לא הירבה לדבר על פסיקת ההלכה ולהעיר האם דברי התלמוד שלפניו הם להלכה או לא, וזאת מן הסתם בגלל שדברי התלמוד שלפניו הם רק אלה שהובאו להלכה ברי"ף. גם על מנהגים מקומיים ממעט ספר המכתם לדבר, אם כי במסכת פסחים ניתן למנהג מקום נרחב מעט יותר.

פעמים רבות הפירוש הראשוני מבוסס על דברי רש"י לתלמוד, אך בדרך כלל כאשר הורגש צורך לתרגם מילה מן התלמוד לשפת לעז, בעל המכתם תירגם את המילה לשפה הפרובנצלית המקומית, שהרי לעזי רש"י היו בצרפתית עתיקה, שהיא שפה שונה.

ספר המכתם מביא באופן תדיר מדבריהם של הרמב"ם במשנה תורה ושל הראב"ד בפירושו למסכת ברכות. פירוש הראב"ד למסכת זו לא הגיע לידינו, והמובאות בספר המכתם ובספרים הקרובים אליו מהוות לעתים קרובות את המקור היחיד לתורתו של הראב"ד בסוגיה. לפעמים הדברים מופיעים בכתבי הראב"ד שהגיעו לידינו, ובעיקר בהשגותיו למשנה תורה ולספר המאור של ר' זרחיה הלוי (המכונה 'כתוב שם')⁴⁰. ככל הנראה, הראב"ד כלל לא כתב פירוש למסכתות פסחים וראש השנה, ואכן במסכתות אלו לא הביא בעל המכתם מחידושי הראב"ד למסכת, אלא מהשגותיו לרמב"ם ורז"ה, מפירושו למסכת ברכות, ומדרשות הראב"ד לפסח (האבוד בעיקרו) ולראש השנה (שהגיע לידינו).

מחבר נוסף המצוטט תדיר בספר המכתם, ושספר המכתם בעצם הולך בעקבותיו, הוא ספר ההשלמה לר' משולם בן משה. ספר ההשלמה, שנכתב בבדריש שבדרום צרפת כמה עשרות שנים לפני פעילותו של ר' דוד בן לוי בעיר נרבונה הסמוכה. מבין חכמי האזור, ספר המכתם מזכיר גם את ספר האשכול⁴¹, ספר העיטור, ר' יהונתן מלוניל בפירושו לתלמוד⁴², ר' אשר בן משולם מלוניל⁴³, ופעם אחת את ר'

39 ראה לעיל.

40 ר' זרחיה עצמו מצוטט במסכת ברכות פעמיים בלבד, אך במסכת פסחים הוא מופיע באופן תדיר.

41 אך הזיהוי מסופק. ראה המכתם ברכות, עמ' קיט, קכ.

42 ופעם אחת את שאלת חכמי לוניל (שר' יהונתן נמנה ביניהם) לרמב"ם – ברכות, עמ' צד.

43 ברכות, עמ' מב (הערה 15), ג, נג.

משה בר יוסף⁴⁴. במקום אחד הזכיר בעל המכתם את 'רבינו ז"ל', ומסתבר שהכוונה לרבו, ר' שמואל שקלי, אותו הוא מכנה בדרך כלל 'החכם הגדול רבנו'.

גאוני בבל אינם מוזכרים הרבה בספר המכתם. גם רבינו תם והתוספות נזכרו בספר המכתם פעמים ספורות בלבד. אבל מסתבר שתורתם של בעלי התוספות השפיעה על הספר באופן נרחב, אלא שדבריהם הובאו בדרך כלל בציון הסתמי 'יש אומרים' וכדומה, שכן דברים רבים המובאים בספר המכתם בשם 'יש אומרים' מופיעים בדבריהם של בעלי התוספות, כפי שניתן ללמוד מתוך ההפניות במהדורה חדשה זו.

ספר המכתם שימש תדיר את ר' מנחם המאירי בספרו 'בית הבחירה', וכן את ר' שמעון בן צמח דוראן (התשב"ץ) בפירושו למסכת ברכות. כמו כן, מובאות רבות מן הספר מופיעות בספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מנרבונה, ובספר כלבו שהוא נוסח מוקדם יותר של אותו חיבור⁴⁵. שלושת המחברים הללו חיו בסמיכות זמן ומקום לר' דוד בעל המכתם, והם מעידים שספר המכתם השאיר רושם עמוק על לומדי התורה בדרום צרפת וספרד.

44 פסחים, עמ' קמד, ואולי גם ברכות, עמ' פ, הערה 156.

45 ראה על כך: הרב שלמה זלמן הבלין, 'לעניין הספרים כלבו וארחות חיים', בתוך ארחות חיים – עניני שבת, מהד' קליין, עמ' מא-סה.